

A FÖLTÉTELES MONDATOK MEGVILÁGÍTÁSA A GÖRÖG ÉS LATIN NYELVBEN.*

I.

A latin és görög mondattannak arról a félelmes szakaszáról akarok szólni, mely annyi fejtörést okoz deákjainknak, s a mely a sok magyarázat és értelmezgetés, valamint az írók csodálatos gondolat-világának feltüntetése miatt a kevésbbé avatottak számára megközelíthetetlennek, titokzatosnak, sűrű homályba burkoltnak van kihíresztelve. Sokan azt mondják, hogy az ifjúkor még nem is alkalmas oly nehéz dolgok felfogására; mert csak akkor jöhet tisztába velök, ha már a philosophia minden mesterfogását, hogy ne mondjam, összes fallaciáit megtanulta, vagyis a VIII. osztály, sőt egyetemi tanulmányainak befejeztével, vagy még akkor sem, hanem ha már az élettapasztalatok annyira megedzették, hogy hozzászóllhat a világ minden csalfaságához, ügyvédi fogásaihoz, az élet ezernyi eshetőségeihez, az emberi ész képzelhető és elképzelhetetlen, tehát teljességgel lehetetlen tervelgetéseihez. Így kerül ki aztán némely ember szájából az a rettentő fontoskodás, nagyképüsködés, a legyőzhetetlen nehézségek mutogatása, szóval az a felsőbbbséges eljárás, mikor a deáknak sohasem szabad tisztán a maga fejével gondolkodnia, hanem mindig a tanító csalatkozhatatlan ítéletére és döntésére hagyatkoznia. Ámde helyesen mondta Balogh Péter a középiskolai tanárok legutóbbi közgyűlésén: «Gyermek csak kisserű ismeretekre tanítható, nem pedig mélységes eszmékre»; a jeles latinista Ziemer pedig szint' oly helyesen mondja: «Ein wissenschaftliches Princip ist nicht unter allen Umständen für die Schule brauchbar» (az Andresen-féle Wochenschrift für klass. Philologie 1901 szept. 11. számában, az 1008. hasábon, Bone latin

* Fölolvasta a szerző a M. Paed. Társ. 1901 okt. havi ülésén.

nyelvtanáról szóló bírálatában, különösen az actio-tan ellen). Csak-ugyan akármely nyelvtanítónak sohasem lehet egyéb célja, mint a megtanítandó anyagot olyan szavakba öltöztetni, oly érthető felfogással és magyarázattal közleni, hogy minden épeszü gyermek elsajátíthassa, emlékezetébe véshesse és gyakorlatilag oly készségre tegyen szert, hogy bizalommal foghasson írásbeli feladatainak elkészítéséhez s ne verje ki véres veríték a homlokát, mire gyakorlatát elvégezte. Más szóval: ne a theóriák mysteriumait állítsuk az ifjúnak lelki szemei elé, hogy aztán meddő meditációkkal kelljen eldöntenie egyik-másik esetnek alkalmazhatóságát, hanem a példának olyan jellemzetes és örökre az elmébe vésődő szemelvényeit adjuk kezébe, a melyekhez szinte nem kell magyarázat, legalább is kevés magyarázat; a fontolgatásra vagy az eldöntésre pedig olyan kevés idő kelljen, a mely méltán mondható pillanatnyilag végzett cselekvés idejének. Ellenkező esetben a deák könnyen kedvét veszti minden tanuláshoz. Hogy is ne? mikor megtanulta a nyelvtannak minden szabályát, meg is értette őket, sőt a példákat is mind le tudja fordítani magyarra, s a következő gyakorlati órán mégis azt kell tapasztalnia, hogy az alkalmazás vagy igen nehezen, vagy épen nem sikerül! Persze, mert a szabályok annyira téves irányba terelték felfogását, hogy minden szüntelen megakad, s mikor döntenie kellene, ugyan melyik esetet is alkalmazza: alig egyetlen esetben találja el a helyeset; igen, mert elméje annyira ingadozó, annyira tehetetlen, hogy minden esetet megengedhetőnek tart. Így jártam én is már sokszor növendékeinkkel akár a VII. osztályban, akár a VIII. osztály után, midőn tanárjelöltekül hozzám kerültek, s kitűztem nekik ismétlésre a föltételes mondatok szakaszát, a gyakorlati órán pedig egyebek közt teszem a Hintner-Schill görög gyakorlójában levő mondatok fordítását: majdnem valamennyien más- és másképp fogták fel az egyes mondatokat, s midőn felszólítottam őket saját felfogásuk igazolására, mindegyik elég érthetővé tette előttem gondolkozásának folyamatát. Ekkor láttam, hogy elméjük nem volt ráirányítva az egyes esetek lényegbe vágó jegyeire, a köztök levő különbségre s a rokon esetek fölcserélhetőségére.

De térjünk át a föltételes mondatok szokásos eseteire s halljuk mindjárt az 1. vagy *realis* esetnek magyarázatát.

Elmondják itt a nyelvtanosok, hogy ebben a kézzel fogható tény, a szembeszökő *bizonyosság*, a tárgyilagoss *valóság*, a konkrét

tapasztalat, a komoly, határozott, *apodiktikus állítás*, csupa kétségtelen s elvitázhatatlan dolgok, vagy legalább a beszélőnek *meggyőződészerű bizonyossága* jutnak kifejezésre. Hivatkoznak ilyen példákra: si sol ortus est, lucet stb. Egyik-másik tanító a valóság, a bizonyosság, a kétségtelen tapasztalat példajaként ilyen példákat is szerepeltet: si est Deus, est providentia divina, vágy: si sunt dii, sunt etiam facta eorum (görögül: εἰ θεοὶ εἰσιν, ἔστι καὶ ἔργα θεῶν), s mindjárt hozzátesszik, hogy a föltételező mondatban lám olyan igazság van, a melyhez a kétségnek még árnyéka sem férhet. Felejtik eme jólelkű oktatók, hogy előttem és a hívó lelkű deák előtt lehet így hitvallóskodni, de skeptikus ember nem hallgat az ilyen beszédre. Vagy ha mindjárt úgy vesszszük is a föntebbi példákat, mint okadó következtetéseket, vagyis a mellékmondati föltevés egyenes, természetes folyományait, úgyhogy ilyenkor a mellékmondat fölér egy okadó mondattal: akkor is tudnunk kell, hogy a föltétel valódi természete nem az okadatosítás, hanem a puszta megengedés, vagy a példázgalódás. A zsidók is így szóltak a megfeszített Üdvözítőhöz: ha Isten fia, ám szálljon le a keresztről!

Ne folyamodjunk ahhoz a beszédmódhoz se, mely szerint a realis eset a szigorú *logikai következetességnek*, a föltétel és következtetés *szoros összefüggésének*, egybetartozásának az esete. Ha úgy tüntetém is föl a dolgot a gyermek előtt, hogy a *logikai* szó a szigorú, szabályosan gondolkodó (logikus) főnek észbeli műveletét jelenti, vagy akár a józan, természetes, egyszerű, paraszt vagy falusi, könnyen figyelemmel kísérhető, nem sophistikus gondolkodás folyamatát: akkor is elég indicativusos mondatot lehet felsorolni, a melyekben a teljes bizonytalanság, a subjektív föltevés vagy eshetőség van kifejezve — mind a jelenre, mind a multa vonatkozólag, nem is szólva a jövőre vonatkozó állításokról, mert hisz' tudván tudjuk, hogy a jövő bizonytalan. Pl. si hoc dicis, erras; si hoc facis, peccas; si hoc facies, peccabis; si quid in te peccavi, mihi ignosce; redargue me, si potes; quid timeam, si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum (Cic. Sen. 19.)? stb.

Van még egy szólásmódjok a nyelvtanosoknak, a melylyel a realis esetet magyarázzák, t. i. hogy a *beszélő* csupán kimondja a föltételt, de ezzel még *nem nyilvánítja határozottan* és visszavonhatatlanul *a maga pártállását, nézetét* vagy szilárd meggyőződését, hanem a *körülményekre bízza* az események be- vagy be nem következését s a *hallgatóra* annak eldöntését: megállhat-e minden

körülmények között az ő föltevése s a belőle folyó következtetés; szóval *a beszélő vagy író visszavonul a háttérbe*, akárcsak az epikus költő s nem mutogatja subjektív érzelmeit és felfogását, miként a lírai költő. Ez alapon aztán a szegény deák a bizonytalanság tengerébe merül, s nincs a ki meggyőzze arról, hogy valamikor is lehessen alkalmazni az ú. n. realis vagy logikai vagy theoretikus vagy praktikus esetet. Az ilyen deák előtt persze minden kijelentés coniunctivus potentialis lesz, mert ennek a szerényen odavetett s minden okadatoltságot kizáró coniunctivusnak bő palástja alatt elfér a világnak mindennemű állítása; hisz' újabban már azt is hangoztatják egyesek, hogy az udvarias görög ember még apodiktikus állításaiban is alkalmazta az optativus potentialist (l. Sedlmayer cikkét az osztrák gymn. folyóirat 1901. 985. l.).

Az imént jelzett felfogáshoz hasonló végre az a beszédmód is, mely szerint a föltételes körmondatnak két tagja (protasis, apodosis) között az összefüggés a realis esetben olyanféle, mint mikor azt mondjuk: *ha két mennyiség egyenlő egy harmadikkal, akkor egymással is egyenlők*. Találó hasonlat, de gyakorlat-íráskor nem sok hasznót jelent a deák konyháján, ha ilyen és hasonló axiómákat kell alkalmaznia kétségeinek eloszlatására.

Betetőzi a deák nehéz helyzetét azon körülmény, hogy akár diktálás, akár a sok helyt szokásos stílus-gyakorlatok fejezetei után kell dolgoznia, az a félelem és képzelődés, mely ilyenkor szívét-lelkét eltölti, mindenütt bizonytalanságot, kétségességet, szerény állítást, véleményt, pusztán egyéni föltevést és hasonló ürességeket, mint valami kísérteteket, gyaníttat vele ott is, a hol a kétségeskedésre semmi ok sincsen. Tollba-mondás alkalmával vigyázva vigyázza a tanító esetleges ötleteit, furfangos, próbára tevő, kísértetbe ejtő vélekedéseit, s éppen ott nem veszi észre vagy érzi meg, a hol kellene; a gyakorló-könyvek címei után pedig rögtön azt véli, hogy legalább is fele kijelentést coniunctivusba kell rakosgatnia, mert különben nem volna az egyes szakaszok homlokára írva: «*példák a coniunctivus használatára a föltételes mondatokban*». Már pedig tapasztalataim köréből bátran mondhatom, hogy elég sok szakaszban alig egy árva kifejezés akad olyan, a melyre az idézett nyelvtani §-t rá lehetne húzni; úgyhogy én akárhányszor, növendékeim útbaigazítása végett, már előre aláhúztam azt az egyetlen helyet, a mely, mint rhodusi ugróhely, mégis alkalmat nyújtott nekik a czímbeli szabály érvényesítésére. Követtem e téren

az öreg Szepesi nyelvtanainak eljárását, a hol minden kis, észbe veendő és alkalmazásra szoruló dolog eregetett betűkkel volt nyomtatva.

De lássuk immár a föltételes mondatok *többi eseteit*.

Nálunk Bartalék után a 2. esetet, ép úgy, mint a görögben az *optativus-formulát*, csupán potentialisnak, azaz lehetségesnek magyarázzák, a lehetetlenséget pedig csak annyiban engedik meg, a mennyiben nincs oly lehetetlenség, melyet lehetségesnek ne lehetne feltüntetni akár költői képzelettel, vagy épenséggel csodatétel, tehát isteni beavatkozás módjára, s a melyet a kereszténység vagy zsidóság hatalmas istene, a kinek szemöldöke a költőként ronthat és teremthet száz világot, de még egy Zeus-Jüppiter is ne teljesíthetne, bár az ő fejbőlintása csupán az Olymposzt ejtette remegésbe. V. ö. Verg. Aen. 8, 560. o mihi præteritos referat si Jüppiter annos! stb. Ilyenformán persze minden a lehetőség birodalmába terelhető.

Előfordul még, bár szórványosan, ezen eset körül az a téves fel fogás is, hogy a perfectum coniunctivit a lehetséges esetek multjának vagy végzett cselekvésének magyarázzák, vagyis hogy: *si hoc dixeris, erraveris*, így fordítandó: ha ezt mondtad volna, hibáztál volna; hollott nyelvészetiileg kiderített igazság, hogy egyrészt a latinban a coniunctivi imperfectum szolgált régente a multa vonatkozó valótlanság és lehetetlenség kifejezésére, s több latin grammatika idéz is rá példákat (l. Bartal-Malmosiék 3. kiadásában a 200. §. b) pontját). De minthogy az *imperfummal* olyasféle áttolódás történt meg, mint a memini, odi s novi-val, vagy egyáltalán a perfectum logicumokkal, hogy t. i. a multság vagy megtörténtség mellett jelenre kiható, azaz jelenben is fönlevő, eredményes cselekvést fejeznek ki: azonképen a coniunctivi imperfectum is a condicionalis modusnak jelenévé válván, maga után vonta az *issem* végződésű igeformának condicionalisul való felhasználását a multság vagy bevégzett cselekvés részére. Nincs ugyan mindig a klasszikus korszakban sem úgy, hogy a coniunctivi perfectumnak pusztán perfectum logicum, vagyis præsens volna a jelentése, mert többször még épen oly perfectum historicum, akárcsak az indicativus perfectuma (v. ö. Schmalz latin syntaxisát Müller Iván Handbuch-jában, 3. kiadás, 1900. 412. lap, valamint Lattmannál «De coniunctivo Latino» 1896., Halle 5., 9. s 20—27. ll.); mégis meg kell vallani, hogy valamint a coniunctivus potentialis jelenére egyaránt használatosak és egyazon jelenésűek a præsens és perfectum coniunctivi (pl. haud dicam vagy

dixerim), úgy itt is, a föltételes mondatokban, a *dicas* és *dixeris* csupán a jelenre s átvittén a jövőre vonatkozhatik.* Másrészt a *görögben* is hasonló volt a fejlődés lefolyta; mert lám *Homerosnál*, a hol Classen találó kifejezése szerint a mondat szerkezetek úgyszólván még a levés (készülés, fejlődés, kialakulás) folyamatát mutatják, még javában használatos az optativus mind a potentialis, mind az irrealis modus kifejezésére; valamint az imperfectum indicativi ép úgy jelöli Homerosnál a potentialis és az irrealis multat, mint az aoristos és plusquamperfectum; sőt a görög imperfectumnak e nemű használata a klasszikus korban is előfordul, szakasztott úgy, miként a latinban az impf. coniunctivi a potentialis multjának jelölésére, akárcsak a főmondatokban (v. ö. *diceres, crederes* = azt mondhatta, hihette volna az ember).

Elég baj van továbbá az ú. n. *irrealis eset* körül is,** mert sokan a lehetetlenség esetének tartják; holott semmi egyéb, mint a mit a latin «irrealis» szó jelent: a *valósággal ellenkező föltevés* esete. Micsoda lehetetlenség is van abban, mikor azt mondom: ha volna pénzem, adnék = εἰ εἶχον χρήματα, ἐδίδοον ἄν = si haberem pecuniam, darem; hisz lehetne pénzem s így az adás is lehető volna; holott az egyszerű igazság im ez: aranyom, ezüstöm nincs, tehát nem is adok vagy adhatok (de nem azért, mintha lehetetlen volna akár a pénz-bírási, akár az adás). Ellenben mi a lehetetlenség? Az, a mi közönséges módon nem történhetik meg az életben, legfőlebb csoda útján.

* Cramer (De perfecti coniunctivi utu potentiali apud priscos scriptores Latinos, Marburg i. H. 1886.) azt akarta bebizonyítani, hogy a régi latinságban általában csak a föltételes mondatok körében fordul elő a potentialis perfecti activi; szintúgy azt, hogy a többi potentialis (praes. és impf. coniunctivi) is ritkábban fordul elő a föltételes mondatokon kívül, mint a latin nyelv későbbi korszakaiban. Ebből Cramer azt is következtette, hogy a latin coniunctivus és a görög optat. potentialis használata a föltételes mondat szerkezetből fejlődött ki. Ez azonban ellenkezik a nyelvek természetes fejlődésével, a mely szerint eredetileg a mellékmondatok is főmondatok, vagyis az alárendelt mondatok egykor mellérendeltek voltak (l. Caer Grammatica militans-ában a föltételes mondatok kezdetleges formáit). De a későbbi, jelesen a cicerói használat sem igazolja Cramer következtetését (l. Lebreton művét Cicero syntaxsáról, 349—364. ll.).

** Pecz Vilmos az *irrealis* vagy *antirealis* műszót elejtendőnek véli görög mondattanában (II. lap); mindamellett a 72. §-ban mégis beszél a praeteritumok állítási módjáról. Egyébiránt a szóban forgó terminus immár teljesen meggyökerezett a görög nyelvtanokban.

A *negyedik* esetben * csupán a görögben van külön alakja (ἐάν + coniunctivus), míg ugyanez a latinban szerényen meghuzódik az indicativusos, vagyis realis esetben jövőre vonatkoztatott rovatában. Ehhez is mindenféle combinatio fűződik, mert majdnem olyas magyarázatok lengik körül a mivoltát, melyek a mindenre alkalmas coniunctivus vagy optativus potentialisnak szerepét juttatják eszünkbe. Itt is lehet a föltevés igaz vagy nem igaz, teljesen egyéni, sőt pusztá képzelődés műve is, a minthogy a jövőbe vetett reményeink legtöbbször csalókák.

Ide járul végre, hogy iskolai nyelvtanaink oly *példákat* szerepeltetnek a föltételes mondatok megvilágítására, a melyek mindenütt megjárják, csupán a föltételes mondatok illusztrálására nem válnak be. Ugyanis a latinban a si hoc dicis, erras-féle, a görögben pedig az εἰ θέλεις, δύναιται-féle mondat ** variálása szolgáltatja a deák elméjének a képzelődés anyagát, és én nem hiszem, hogy egy deák is akadjon, a ki ez alapon, ilyen példák után el tudná különíteni egymástól a főt elsorolt eseteket; azért is pusztá találgatás lesz az eljárása minden kétséges eset eldöntésében. Sőt magok a tanítók is úgy gondolkodnak, hogy legjobb a deáknak egyéni fel fogására bízni az esetek alkalmazását s tévedéseit helybenhagyni, abból az egyszerű okból, hogy úgysem biztos senki fia a föltételes mondatok eltalálásában; hisz az írók is szabadon használták egyazon gondolatuk kifejezésére majd ezt, majd azt a formulát. S az utóbbi állításnak van is, lehet is jogosultsága, de csupán kellő hatá-

* A Bartaléknál levő, ú. n. 4. eset nem egyéb, mint *kevert eset* (casus mixtus), mely a főntebb elsorolt esetek egybeömlését, társulását, fusióját jelenti. Ilyen eset természetesen van a görögben is, melyet itt 5. esetben lehetne mondani. Ezen eset alakjainak elvont magyarázgatása helyett is sokkal jobb és egyszerűbb, ha előfordulásuk külső ismertető jegyeit, alkalmazásuk bélyeges módjait részletezzük, miként Bartalék s részben Szepesi-Budaváriék tették. Megjegyzem azonban, hogy az újabb nyelvtanosok az irreális esetben a főmondatbeli indicativusszal való szövetkezését (I. Bartaléknál 3. kiad. 202. §. α), β), γ)) már nem veszik szigorúan s nem mondják kizárólagosnak, mert az auctoroknál elég gyakori a főmondatbeli irreális használat is, vagyis az imperf. és plusquamperfectum coniunctivi. (V. ö. Obermaier: Die Coniug. periphr. u. der Irrealis, Regensburg, progr. 1881.)

** I. εἰ θελεῖς, δύναιται = si vult, potest; εἰ θελήσῃς, δυνήσεται = si volet, poterit. II. εἰ ᾤθελεν, εἰδύναιτο ἂν = si vellet, posset; εἰ ᾤθέλησεν, εἰδυνήσθη ἂν = si voluisset, potuisset. III. εἰ εἴλοι, δύναιτο ἂν = si velit, possit. IV. εἰ ἂν εἴλῃ, δυνήσεται vagy δύναιται (imperativus is) = si volet, poterit; εἰ ἂν εἴλῃς, δυνήσεται = si voluerit, poterit.

rok között; mert ha csakugyan úgy áll a dolog, hogy egyazon gondolatárnyalat kifejezésére vegyest használják az írók az egyik formulát is, a másikat is: akkor mi is bátran mondhatjuk, hogy nekünk is ugyanazt szabad cselekedni. Ámde a mi dolgunk nem az, hogy a bizonytalanság tengerére bocsássuk növendékeinket, hanem hogy olyan útravalóval lássuk el, a mely a példák tömegében könnyűvé teszi számukra az eligazodást. S én nem kétlem, hogy olyan példák bemutatásával, a melyek igazán jellemzetesek, tipikusak, úgyhogy rögtön földerítik az egyes esetek mibenlétét és alkalmazásuk módját, mert külön-külön sajátos bélyeggel ellátva jelennek meg a deák elméje előtt, — mondom, nem kétlem, hogy ilyen példák bemutatása s kiélézése után további nehézségektől kellene tartanunk a föltételes mondatok alkalmazásában, nyelvünkre vagy viszont görögre és latinra történő fordításuk közben.

Mindezek a tapasztalati tények, vagyis inkább ez az uralkodó zűrzavar talán okadatoltta teszik felszólalásomat és érthetővé ama merészséget, melylyel a latin és görög föltételes mondatok szerkesztésének nehézségeit eloszlatni bátorkodom. Felbátorít erre nemcsak 15 éves tanításom, hanem az a tapasztalat is, hogy Amerikában * úgy, mint Európa országaiban néhány év óta annyian hozzászóltak a czímbeli tárgyhoz, hogy szinte minket is magunkbaszállásra s önvizsgálatra kényszerítettek a mondott ügyben kétségeikkel és ellenvetéseikkel; másrészt, ha valahol, hát nálunk nem szabad a klasszikus nyelveknek, nemzeti műveltségünk eme nagy múltú alkotó elemeinek, kedveltségét és tekintélyét lerontanunk az által, hogy iskoláinkban nem a biztos és könnyen felfogható módszert alkalmazzuk tanításukban, hanem a ködös theoriák útvesztőjébe kalauzoljuk azt az ifjúságot, a melynek nem az elméleti, hanem a gyakorlati s világos tudásért eped a lelke. Végül a kérdés fontosságát emeli az a tény, hogy a föltételes körmondatok a latin nyelv terén a módok használatának különféle árnyalatait a külsőleg (lazán) függő állapot- és módhatározó mellékmondatokban, de a belőlök folyó főmondatokban is egész a finomságig szemlélhetővé teszik; a görög nyelv terén pedig épenséggel támasztékul, hogy ne mondjam, alapul szolgálnak a mellékmondatok egész sorozatának: a megengedő, időhatározó és jelzőmondatoknak átértéséhez.

* V. ö. A Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Boston. 1900. Volume 31. Nuttingtól 49—60. ll. — Lawton W. C.: Fourth Class Conditions, the Class. Rev. 13; 100—109. ll.

Halljuk tehát tapasztalatból merített tanácsaimat, a mint alább következnek.

II.

Azt hiszem, nem kell arról szólnom bővebben, hogy a latinban három jellemzetes esetök van a föltételes mondatoknak, a görögben pedig, mint említettük, négy különleges formulájok, illetőleg egy-egyel több, mindegyik nyelvben, ha a kevert formulákat is külön esetnek vesszük és számítjuk. De magokat a formulákat sem kell ösmertetnem, hisz' minden nyelvtenban fel vannak sorolva, ha mindjárt nem egyforma sorrendben is. Sőt annak a tudását is föltételezhetem, hogy a latin és görög formulák mikép felelnek meg egymásnak. A tanítás mikéntjére nézve azonban főlemlitem, hogy előzetesen gyűjtött inductio-anyagul szolgálnak a következők: a II. osztályos magyar nyelvtannak az alárendelt mondatokról szóló előadásából az ide vágó §, a mely különösen jól van megszerkesztve Simonyi kisded nyelvtanában, szintűgy a latin alaktan végén a kötőszókat tárgyaló szakasz; továbbá a III. osztály rendszeres magyar nyelvtanának illető fejezete, valamint a IV. osztály latin nyelvi anyagában a főmondati coniunctivus-fajtláknak ösmertetése, végül a latin és görög olvasmányokból már előzetesen feldolgozott példák.

Ha már mostan azt kérdezi tőlem valaki, ugyan minő ajánlataim volnának a föltételes mondatok megértetésére: akkor a következőkben felelek.

Az *1. vagy realis vagy logikai eset* semmi egyéb, mint *kijelentés alakjába öltöztetett, egyszerű következtetés*, vagyis a mellékmondati föltétel s a belőle folyó következménynek egymás mellé állítása. Hajlandó vagyok azt mondani: ne is nevezzük másnak, mint pusztán *indicativus* esetének; s lehet mondani, hogy eleget is teszünk a használat könnyítésére és biztosságára nézve az által, ha azt adjuk utasításul a deáknak, hogy a jelentő móddal * kifejezett föltétel akármelyik nyelvben *indicativus* lesz, akár nyugodtan, akár

* Természetesen nem értem ide az ilyen emphatikus szólásokat: Ej, ha én ott vagyok (e. h. ott lettem volna), de megemlegeti az a kölyök a magyarok istenét! stb. A stilisztikai eltérések, finomságok más rovat alá tartoznak!

erősen, vagyis a határozott bizonyosság hangján beszélünk, akár egyéni véleményt¹ kockáztatunk (pl. ni fallor = ha nem csalódom), akár pedig föltétlen bizonyosságot² hirdetünk. Szóval itt csakugyan azt mondhatjuk ajánlatul a deáknak: ne gondolkodj, fiam, mert a kijelentő beszédforma minden nyelvben kijelentő alakot ölt (vagy ölthet) magára! Példa elég kínálkozik akármely olvasmányból vagy az életből; azért a közönségesekből³ nem is hozok fel, csupán olyanokat mutatok be, a melyek a pusztá találgatás, az egyéni vélekedés, tetszés stb. nyilvánítását foglalják magokban. Pl. Sokrates imígy szól Platon Apológiájában (32. fej.): ha tehát ilyes valami a halál, t. i. minden érzés megszűntét jelenti, azaz teljes érzéketlenség (az egyik tanítás vagy felfogás szerint), akkor én bizony nyereségnek tartom magamra nézve a halált (εἰ οὖν τοιοῦτον ὁ θάνατος ἐστὶ, τοῦτ' ἔστι μὴδευια αἴσθησις, κέρδος ἔγωγε λέγω): világos, hogy Sokrates találgatása, bírálható megengedése, egyéni hozzájárulása van itt kifejezve. Hát mikor az idősb Kyros azt mondja Xenophon-nál (Kyrupaid. VIII, 7. 26.): ha valaki esetleg meg akarja érinteni a kezét, vagy még életében látni akarja szeme pillantását, az bátran lépjen be hozzá (εἴ τις ἡ δεξιᾶς βούλεται τῆς ἐμῆς ἄψασθαι ἢ ὄμμα τοῦμὸν ζῶντος ἔτι προσιδεῖν ἐθέλει, προσίτω), bizonyára nem a föltétlen bizonyosságot, az elvárást, a követelő legfelsőbb hadi parancsot adta ki, hanem egy sír szélén álló beteg embernek magamegadását, békülékenységet adta környezetének tudtára. Avagy midőn Demosthenes (Phil. III, 76.) azt mondja hallgatóinak: ha van (=volna) még akárkinek valami jobb ötlete vagy tanácsa, az szóljon (εἰ δέ τις ἔχει τούτων βέλτιον, λεγέτω καὶ συμβουλευέτω), nemde csupán valószínűséggel kérdi az athéni néptől még mindig felhozható

¹ Ide tartoznak a következő udvarias szólások: sis = si vis, sultis = si vultis, sodes = si audes, magyarul csak: tessék (l. Schultz-Dávid latin nyelvtanában, 9. kiadás, 141. és 264. §§.), vagy ezek: si placet, si videtur, misi molestum est, magyarul csak: sziveskedjék (l. Pirchala latin stilisztika 41. és 96. ll.)

² Ösmert példa: Ne vivam, si scio!

³ Az Euripidesből (Fragm. 294, 7.) idézett példában: εἰ θεοὶ τι δρῶσιν αἰσχρόν, οὐκ εἶδὼν θεοὶ (si dii quid faciunt turpe, non sunt dii) a δρῶσιν helyett jobb πράττουσιν-t tenni vagy mondani, mert amaz coniunctivusnak is nézhető. Egyéb példák Kaegi nagyobb nyelvtanából (1900. 205. l.): εἰ δεινὸν ἔδρασας, δεινὰ καὶ παθεῖν σὲ χρὴ (Soph. fgm. 18.) = si horribilia fecisti (commisisti, perperasti), horribilia te pati necesse est; εἰ μὴ κατέχεις γλῶσσάν, ἔσται σοι κακὰ (Eur. fgm. 5.) = nisi linguam coërcebis, malis afficeris vagy male tibi erit.

véleményét, javaslatát, indítványát? Mindezek indicativussal vannak kifejezve a görögben is, magyarban is; de ha latinra fordítjuk a fönnebbi példákat, vagy a latin írókban keresünk hasonló példákat, ott is csak indicativust találunk. Még az ellenvetések leszerelésére szolgáló: «ha pedig azt veti talán valaki szememre, ha talán azt gondolja vagy mondja valaki» stb. formájú szólások is indicativussal vannak Demosthenesnél s egyebütt (v. ö. Osztr. gymn. folyóirat 1877. évf. 468. s köv. ll.) kifejezve; pedig az ilyen szólásformákban ép oly honos az optativus potentialis is, tehát nem szabad kárhozatni sem a magyarban, sem a klasszikus nyelvekben fölcserlésöket, váltogatásukat.*

Kettős megjegyzést kell itt közbevetőleg tennem. Elsőben, hogy a történelmi nyelvhasználatnak megfelelőleg kell megállapodásra jutnunk az egyes formulák meghatározásában, vagyis oly szabályokat alkotnunk, melyek általánosságban s egészben véve az illető nyelv irodalmának minden korszakára ráillenek s melyeket a példának túlnyomó száma igazol; másodsor, hogy a tanulók érdeke azt kívánja, hogy az egyes példák ne a szövegből kiszakítva adassanak eléjük, hanem az illető szövegrészletnek összefüggésében, a melyhez tartoznak. Ha pl. valaki Homerost olvastatja s egy éneknek megértetése és tűzetes elemzése után a föltételes mondatokat kikeresteti, végül magokkal a deákokkal vonatja meg a különböző formulák határait; vagy pedig Xenophon, Platon és Sophokles olvastatása közben elleseti és tisztázza velök az attikai nyelvjársnak fejlett és szabatos használatát: ** meg vagyok róla győződve, hogy élénkebb, emlékezetesebb és tanulságosabb képet alkottat növendékeivel a föltételes mondatok nyelvbeli szerepéről és használatáról, mint a nyelvtan szedett-vedett példáinak elemzésével. (Ezzel azonban épen nem akarom a nyelvtanok igazán jó és jellemzetes példáinak értékét becsmérelni.) Kíváncsú végre, hogy a jellemzetes példák ne maradjanak egyszeri megbeszélés tárgyai, hanem többszöri fölemlítés vagy idézgetés által váljanak valóságos példamondatokká, az emlékezetnek elidegeníthetetlen tulajdonaivá.

* Így a fönnebbi példában is, mely az idősb Kyros kívánságát jelzi megállhatna az optativus, valamint a Sokrates-féleben is.

** Én az idej első félvben a VII. osztályban az Ilias 1. énekéből halásztattam ki a föltételes mondatokat, a tanárjelölteknél pedig Sophokles Aiasa-, Elektrája- és Antigonéjában, szintűgy Aischylos Agamemnonjában figyeltem és figyelttem a föltételes mondatok értelmi különbségeit.

A *realis* eset után (2.) legjobb tárgyalni ellentétét, az *irrealis* esetet, a melynek elnevezése betűről-betűre megfelel a hozzá nőtt fogalomnak; vagyis oly állítás van a mellék- és főmondatban, a melynek épen az ellenkezője igaz, azaz *valótlanság* van benne, de korántsem lehetetlenség. Ez az egész, semmi több. De gyakorlatilag sem jelent ez az eset a deákra nézve különös nehézséget; mert már az I. osztály végén tudja a coniunctivus impf. és plusquamperfectumának magyar fordítását, viszont a magyarból latinra való fordításkor is össze tudja egyeztetni a magyar föltételes vagy óhajtó módnak két alakját (várnék, vártam volna) a *rem* és *issem* végű alakokkal, a görögben pedig már az V-ben az ú. n. praeteritumok, vagyis történeti idők (imperf., aoristos, plusquamperf.) indicativusával. Hozzátehetjük, hogy multa vonatkozólag sohasem téved he a deák, mert az *issem* végű alak szolgál mind a valótlanság, mind a lehetetlenség multjának kifejezésére. A jelenre, illetőleg jövőre vonatkozólag azonban megtörténhetik az ingadozás, egyrészt ha az optativusos formulát nem foglaljuk le olyan szólásmódok fordítására, a melyek igazán megbélyegzik s örökre emlékezetesekké teszik, másrészt a *possumos mellékmondatokban*,* a melyekben épen a *tudnék* vagy *képes volnék*-féle kifejezések mutatnak ingadozást és teszik próbára a gyermeki elmét a bennök rejlő kettős értelemnél fogva, t. i. az irrealitas (= akadályozva vagyok, nincs módomban: csupán ezért nem teszem, de erőmet nem mulja fölül) és az impossibile (= erőmet annyira meghaladja, hogy teljességgel lehetetlen az óhajom, vagy legalább is nagyon valószínűtlen, hogy teljesedjék a föltevésem) között. Ámbátor, a nyelvben sohasem oly rideg a formák használata, hogy a gondolatárnyalatok a logika merev szabályai szerint egymástól örökre szétkülönítve maradnának, hanem igenis hamar és könnyen mutatkoznak az összezavarodás jelei, úgyhogy éles elkülönültségről akár az alakilag, akár a jelentésileg rokon kifejezések között egyáltalán szó sem lehet. Azért is a possum-os mellékmondatok az íróknál tapasztalható használat szerint inkább az irrealis modus-hoz hajlanak, s ennél fogva bátran megengedhetjük vagy elnézhetjük a deáknak a possem-os fordítást a

* A *főmondatbeli* possum használata a Bartal-féle 4. eset szerint történik általában, vagyis indicativusszal is lehet élni, meg coniunct. impf. és plusquamperf. is (l. fentebbi megjegyzésünket); ritka a praes. vagy perf. coniunctivi.

possim helyett. Ugyanilyen az ingadozás különben a görög *δυναί-μην* és *ἐδυναμην* (ἔν) között is, valamint általában Homerosnál az optativus és praeteritumok közt, a mint fentebb említettük. Ismétlem tehát: a deák számára kimondhatjuk, hogy a magyar föltételes mód két időalakjának használatát bátran azonosíthatja a megfelelő latin és görög alakokkal, még pedig a multa vonatkozólag mindig, a jelenre és jövőre vonatkozólag pedig csak két jellemzetes esetben nem, a mikor t. i. az optativus-os formula használatos.

Különösen jól kisarkította az irreális esetet Curtius görög nyelvtana, s ő utána közlöm a következő mondatokat:

Demosthenes (Olynth. II, 5. 20.) azt mondja Fülöpről, hogy ha ő (Demosthenes) Fülöp cselekedeteiben föllelné, észrevenné a helyes uton való haladásnak csak egy szikráját is, bámulattal adózna néki; — kiegészíthetjük ezzel: ámde nem veszi észre. Ez a mondat a görögben így hangzik: *εἰ τὸν Φίλιππον τὰ δίκαια πράττοντα ἐώρων ἠδὲ ἡμέρον, σφόδρα ἂν θαυμάστων ἡγοῦμην αὐτόν*; latinra pedig így fordítom: si Philippum recte agendo adeo pro fecisse viderem, admiratione dignissimum eum putarem; ellentét: at non video eum profecisse, neque igitur puto eum admiratione dignum.

Sokrates azt mondja a Platon-féle Apológiában (XX, D végén): *ἀπέθανον ἂν, εἰ μὴ ἡ τῶν τριάκοντα ἀρχὴ κατελύθη*, latinra fordítva: mortuus essem, nisi potestas triginta virorum sublata esset, kiegészítve: de nem haltam meg, mert a harmincz zsarnok uralma megdőlt.

A fő dolog tehát ennek az esetnek értelmezésében az, hogy az irreálitás, vagyis a föltétellel és következménynyel ellenkező tényállás hangsúlyoztassék, a lehetetlenségre való gondolás pedig kirekesztessék; mert a valótlanság még nem lehetetlenség.

Ezek után áttérhetünk (3.) az *optativus-os formulára*.

Már fönnebb elmondottuk a lehetetlenség fogalmát s most csak ismételhetjük, hogy az ú. n. paradox állítások és óhajok, hogy ne mondjam: a valóságos abszurdumok, azaz a képtelenségek és nagyon tulzott mondások, szóval a tényleg képzeleti, tisztán a phantasia birodalmába való föltevések s merő lehetetlenségek, vagy csodatételekre szoruló kívánságok s engedményes föltételek mind a latinban, mind a görögben a coniunctivus vagy optativus potentialis, ez esetben tehát helyesebben szólva az impotentialis formáival vannak kifejezve. E helyütt persze ki kellene térnem a latin coniunctivus mivoltára, a mely épen a jelen esetben nem pusztán az ösmert

potentialisként (szerény állítás- és föltevésenként) jelentkezik, hanem benne van a régi optativus is, szakasztott úgy, mint a görögben. És ha valaki elolvassa Cauer «Grammatica militans»-ából a föltételes mondatokról szóló tanulságos fejezetet, megtudhatja, mikép fejlődött ki Homerosnál az egyszerű, naiv óhajok alapján (persze még mellérendelő mondatfűzésben) az impotentialitas fogalma; szintűgy azt is megértheti, miért van a föltételes mondatokban *μή* tagadószó, nem pedig *οὐ*, — vagyis épen az óhaj természete miatt; ez aztán átmént a többi föltételes mondati esetekbe is, bár kezdetben még *οὐ*-val váltakozva, főkép az 1. esetben (v. ö. a latin «*nisi*»-t). A latin nyelvi megfelelő használat kialakultának megfigyelésére pedig különösen tanulságos Lattmann értekezése a coniunctivus fajtáiról (potentialis, iussivum, condicionale, fictivum), s épen a lehetetlenségek ügye van tisztázva nála oly szépen, hogy sem hozzáadni, sem elvenni belőle nem tudnék egyáltalán semmit. A közepiskolában természetesen ilyennemű tudós fejtegetésekbe csupán cum grano salis * bocsátkozhatunk, mert különben a használat, a gyakorlati alkalmazás biztosságát kockáztatjuk. Elégséges tehát

* Immár egy évtizednél is tovább tartó vita fejlődött ki Elmer és William Gardner Hale amerikai latinisták között a coniunctivus mibenlétéről, mert Elmer és hívei egyszerűen kiserkesztették a latinból az ú. n. coniunctivus potentialist s az ösmert példákat futurumokká változtatták (l. Hale: *Is there Still a Latin Potential?* 1900. Chicago, 24. l.; ugyanő: *The origin of subjunctive and optative conditions in Greek and Latin*, Harvard-Studies, vol. 12. Chicago). Hale szerint a görög coniunctivus a föltételes mondatok előtagjában volitiv és anticipatoricus természetű, az optativus pedig a valódi optativusnak és a potentialisnak fusiója; míg a föltételes mondatok előtagjában szereplő coniunctivust négyféle coniunctivus-fajta fusiójának véli. Lényegében ugyanezt vallják Cauer is, Lattmann is, csak hogy ösmertebb terminusokban beszélnek Halenél. Én a magam részéről nem zárkozom el egészen valamely alak valószínű eredetének megvilágításától, de képzelődésekbe nem bocsátkozom. Egyébként a nyelvészetben, s a gymnasiumi tanításban még inkább, egyedül a történelmi methodust tartom célravezetőnek. Ma már ezt az elvet csak hazánkban nem akarják megérteni és elfogadni, holott a külföldön általánosan elismerik. (V. ö. Morris: *On principles and methods in latin syntax*, New-York, 1901.) Morris kimondja mindjárt első fejezetében: «Valamint a biológiában megszűnt a fajták közös őseinek találgatása és keresgélése, ép úgy el kell enyészniök hasonló álomhüvelyezésnek a syntaxisból is.» Ezért nem tartom többé iskolába valónak az actiók tanát az igeidők tanításában. A történet-statisztikai iránynak legújabb érdekes terméke: Gildersleeve, *Syntax of classical Greek from Homer to Demosthenes*, 1901 New-York.

itt példák alapján rámutatni arra, hogy mind a latin, mind a görög egyeznek az impotentialitas, vagyis a merő lehetetlenség vagy képtelenség kifejezésében.* Íme:

Aischylos Agamemnonjának elején (37. v.) az ör ezt mondja: maga ez a ház, ha beszélő-tehetségre tehetne szert (megszólalhatná), bizonyára szólana a Pelopidák öröklött bűneiről, görögül: οἶκος δ' αὐτός, εἰ φθογγὴν λάβοι, σαφέστατ' ἂν λέξειεν, latinul: ipsa domus, si facultatem loquendi nanciscatur, perspicue dicat. Az Ilias 2. énekének 489. sorában pedig a következő nyilatkozat olvasható magának a költőnek szájából: ha tíz nyelvem és tíz szájam stb. volna, sem mondhatnám el a trójai háborúban résztvettek számát; görögül: οὐδ' εἴ μοι δέκα μὲν γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ' εἴην, φωνὴ δ' ἄρρηκτος, χάλκεον δὲ μοι ἦτορ ἐνεῖη; latinul: ne si quidem mihi decem linguæ, decemque ora sint, vox autem frangendi nescia, æreumque in me cor insit... De különösen gyakori az ilyen lehetetlen eset Sophokles darabjaiban, pl. Elektra 549. φαίη δ' ἂν ἡ θανοῦσά γ', εἰ φωνὴν λάβοι = így szólna — mondja Klytaimestra — meghalt lányom is, ha beszélhetne (t. i. Iphigeneia) stb.

Ide veszem mindjárt, mint inductio-anyagot, Simonyi kis nyelvtanából a következő hatásos mondást: ha az egész tenger tintává válnék, sem tudnám leírni bánatomat. A *latinból* pedig ide valók a következő mondatok: Hæc si tecum patria loquatur, nonne impetrare debeat? (Cic. Cat. I, 19.). Vagy Cicero de senectutejából (83.): Si quis mihi deus largiatur, ut ex hac ætate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Liviusból pedig (39, 37.): Si existat hodie ab inferis Lycurgus, gaudeat.** Továbbá Horatiusból a híres (carm. III, 3.) «si fractus illabatur orbis», szintúgy az első

* V. ö. Bill programm-értekezését: Zur Entwicklungsgeschichte des dritten Falles der griechischen Bedingungssätze. Kaaden, 1897. (Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien, 1899 87. l.)

** A magam igazolására a harmadik esetnek jellemzetes felfogásában hadd idézzem Lattmann értekezéséből (De coniunctivo Latino 37. l.) a köv. kommentárt: «Quid? Liviumne putemus Lycortam illum sic fecisse cogitantem, ut posse exsistere ab inferis Lycurgum existimaret? An ipsum Ciceronem credas posse patriam loqui, vel posse ipsum se repuerascere fuisse indicaturum? Immo ponit Lycortas Lycurgum ab inferis exsistere, animo fingit Cicero patriam loquentem, deum illum largientem». Tehát tisztán képzeleti esetek! Hisz' még a legistenesebb ember sem tartja lehetőnek, hogy az Isten az ő kedvéért bárminő kíváncsú föltevését teljesítse; csak kimondja, mint valami álmot.

satirában: si quis deus dicat (en ego faciam, quod vultis . . .), nolint. Végül Plautus * is így szól a Bacchidesben (128.): qui si decem habeas linguas, mutum esse addecet, szakasztott úgy, mint Homerosnál láttuk főtebb. Vagy Plautusból Amph. 450. quadrigas si nunc inscendas Jovis stb.

Ugyanezen rovat alá tartoznak azon föltevések is, a melyek akár a jogban, akár az erkölcstanban mint képzelt vagy kigondolt, tehát épenséggel elő is fordulható esetek (casus ficti vagy ficticii) szerepelnek az ú. n. *casuistica példatárában*. Legösmertebb példa ide vonatkozólag Ciceróból (Off. 3, 25.): Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere. (L. még a példatárt Dittmárnál: Studien zur lat. Moduslehre, Lipcse, 1897. 169. s. köv. ll.)

Az utóbbi alkalmazással függ össze, sőt vele egy és ugyanaz az ilyen beszédmód: «ha valaki például a következő kérdést intézné Önhöz, mit felelne néki?» miként Platonnál is olvasható (Prot. III, E): εἰ οὖν τις ἡμᾶς περὶ ταῦτα ἔρωτο, τί ἂν αὐτῷ ἀποκρίναίμεθα = si quis nos (forsitan) interroget, quid ei respondeamus? Ilyenkor tehát nem lehetetlen esettel van dolgunk, hanem egyszerű találgatással, ú. n. «*talánozással*.»

Ámde ha a legutoljára említett példát mindjárt a magyarban megváltoztatjuk, imígy fejezve ki: «hátha majd ezt kérdezik (fogják kérdezni), mit felelsz rá?» — egyszerre átláthatjuk, hogy a két mondásnak értelme alig egy hajszálnyira tér el egymástól s ennél fogva kifejezés-formáik is hamar kicserélődhetnek. Ime a jelentősmód jövőjének és a coniunctivus praesensének érintkezése, értelmi ölelkezése! Azért egy csöppet sem csodálhatjuk, hogy egy kiváló latin grammatikus, Meusel, már iskolai nagyobb nyelvtanában (Harre-Meusel, Lat. Syntax, 1900., Berlin, Weidmann, 138. l.) is egész természetesen találja és bátorságosan kimondja, hogy Cicerónak fönnebbi híres mondását így is szabad mondani: si quis deus mihi largietur, valde recusabo, — sőt a későbbi ernyedő használat szerint még így is: si largiretur, recusarem.** Hisz' már Cicerónál

* A régiebb irodalomra nézve l. Lindskog svéd tudós latin értekezését: De enuntiativis apud Plautum et Terentium conditionalibus, Lund, 1895. s. hozzá Seyffert adalékait: Berliner Phil. Wochenschr. 1896. 41. sz. Egyébként az egész latin irodalom használatára fényt derítő példatár van Lane latin nyelvtanában (New-York és London, 1899.) 342—365. ll.

** Ugyanezt tette görög nyelvtanában (1408. §.) az angol Goodwin, vagyis szerinte εἰ + optat = εἰ + futurum.

találni egy-egy példát a cserélkezésre, pl. in Cæcil. 5. Sicilia tota, si una voce loqueretur, hoc diceret. Ez az eljárás vagy engedékenységgel * mutatja legjobban, miben áll a nyelvtörténeti tudáson és tapasztalaton alapuló, elfogulatlan ítélet! Végre ha a perf. coniunctivi és a fut. exact. indicativi közt való összefüggést is méltányoljuk, ne csodáljuk ezek cserélkezését se a jövőre vonatkozó állításokban (v. ö. Blase, Archiv für lat. Lexikogr. u. Gram. IX, 17. s. köv. II. s. X, 313. s. köv. II.).

Mindezekből látható, hogy az optativus-os formula a jelenre és jövőre vonatkozik s épen azért, különösen a magyarban, könnyen összezavarható az irreális jelenével; bár a felsorolt példák eléggé megvilágítják mikor állhat az egyik, mikor a másik formula. Együttal kimondhatjuk, hogy erre a formulára leghelyesebb terminus technicus ez volna: *exemplum fictum casusa*; szabályát pedig így fejezhetjük ki szavakban: használatos a jelenre és jövőre vonatkozólag, még pedig 1. a lehetetlen vagy tisztán képzeletszülte állításokban s óhajokban, 2. lehetséges, de valószínűtlen beszédformákban, vagyis az ú. n. talákozásokban. Tanácsképen tehát levonhatjuk a deákok számára azt a tanulságot, hogy nem hibáznak, ha irreális esetben félés nélkül alkalmazzák az igeformának már az I. osztály végén tanult megfelelését (várnék-vártam volna: rem, issem!), csupán a merő lehetetlenség és talákozás ki-

* Nem csodálhatjuk ezt az engedékenységet, különösen azóta, hogy egy angol ember kiadta a latin és görög föltételes mondatoknak teljes példatárát, a melyben tehát megfigyelhetni, minő változó alakban nyilatkoztak meg a gondolatárnyalatok az írók műveiben. *Horton-Smith Richard* ugyanis 422 oldalos, lexikon-formájú műben tette közzé azt a tarka-barka használat-tömeget, a melyet a latin és görög föltételes mondatok terén tapasztalt s körülbelül ötven évi munkája gyümölcseként bocsátott világgá. Művének címe: *The Theory of Conditional Sentences in Greek and Latin, for the use of students*, London, 1894., Macmillan. V. ö. még a cicerói használatot Lebreton (tudós jezsuita) legújabb művében: *Études sur la Langue et la Grammaire de Cicéron*, Paris, Hachette, 1901. 471. l., továbbá Priem értekezésében: *Die irrealen Bedingungssätze bei Cic. u. Cæs., Philol. Suppl. V. Heft 2.*, valamint Blasenál: *Gesch. des Irrealis im Lat.* (Erlangen, 1888). A cserélkezés kérdését s ennek határait pedig igen józanul kifejtette már Blase ily című doktori értekezésében: *De modorum temporumque in enuntiatis conditionalibus Latinis permutatione*, Argentorati, 1885. Végül megjegyzem, hogy a latin föltételes mondatok régibb irodalma össze van állítva Hübner Emil berlini volt (+) egyet. professzor könyvészeti művében (a latin syntaxishoz) a 99. s. köv. II.

tételeiben használják, a jelenre és jövőre vonatkozólag, a latinban a coniunctivi praesens vagy perfectumot, a görögben pedig az optativust.

Végezetül még csak azt hangsúlyozzuk a deák előtt a görög nyelv szempontjából, hogy míg az indicativus-os formulában egyik mondat igéjének sincs *äv*-ja vagy homerice *zev*-je, addig mind az irreális, mind az exemplum fictum esetében a főmondatból nem szabad kifelejtetni az *äv* (vagy *zev*) szócskát, melynek szerepéről a görög nyelvben Hermann Gottfried, híres német philologus, két kötetes művet tudott összeírni.*

Utoljára hagytam (4) azt az esetet, melyet a görög nyelvtanok *eventualis* (= eshetőleg, történetesen, véletlenül, vagy szokásosan előforduló) jelzővel illetnek, míg a latin nyelvtanok egyáltalán nem említik; legfőlebb, a göröggel való párhuzam kedvéért, futuralis (jövőre vonatkozó, vagy általános vagy tapasztalati vagy gyakorlati, praktikus) esetnek mondják. Legjobb is egyszerűen *jövőre vonatkozó* esetnek mondani, a melyet rögtön földerít a homerosi nyelvhasználat: a melyben a coniunctivus + *äv* (l. Maywald, Gör. nyt. 4. kiad. 168. §. jegyz.) egyértékese a futurumnak, az *äv* módosító szócska tehát ilyenkor egyszerűen összeolvadt az *ei* kötőszóval. Nem is kell e szerint bővebb magyarázatás hozzá, sőt azt is kimondhatjuk, hogy az egyszerű *ei* + futurum jóformán mindig helyettesítheti az *äv* + coniunctivust s talán egyes lefoglalt, vagyis legtöbbször előforduló, szokásosabb használatmódot lehet vagy kell kiemelnünk, a melyekben, legalább az írók tanuskodása szerint, úgy látszik, jobb az *äv* + coniunctivus-féle szerkesztésmódot alkalmazni, mint az *ei* + futurum-félét. Ezen esetek a következők: 1. több jövő eseménynek (sokszor alternatív alakú) felsorolásakor

* Hogy Homerosnál az irreális indicativus mellől hiányzik néha az *äv* vagy *zev*, viszont hogy az optativus mellett még óhajokban is ki van téve az *äv*, eléggé ismert dolog (l. Maywaldnál 223. §. 2. és 4. pont.). Egyébiránt a homerosi nyelvhasználatra nézve l. Vogrina értekezését a Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien, 1890-ig 97—106. ll., melynek folytatását adta a brünni állangymnasium programjában (1893., l. osztrák gymn. folyóirat 1895. 569. l.). Az *äv*-ről és *zev*-ről Polaschek értekezett újabban (Beiträge zur Erkenntniss der Partikeln *äv* und *zev*, Csernovitz, 1890.). Végül érdekes megfigyelni a Herodotosnál és Platónnál előforduló *äv* iterativumot a praeteritumok mellett (l. Szamosi görög nyelvtanában, 3. kiadás., 211. 8. pont), mert ilyenkor csakugyan nem lehet urát adni az *äv* használatának.

és szembeállításakor; ezt az esetet a deák előtt csak így formulázom: több jövő eshetőségnek felsorolásakor; 2. törvényekben, mer ezek is a jövő eshetőségre alkotvák (a ki így vagy úgy vét, az így vagy úgy bűnhődik; a latinban legtöbbször fut. exact.); 3. tapasztalati mondatokban, velős mondásokban, sentenciákban, persze itt jelenre vonatkozólag is, vagyis inkább bármely időre vonatkoztatva. Ezen esetben a főmondatban lehet bármely állításmód, tehát opt. potent. (živ) is, de legtöbbször futurum vagy imperativus vagy praesens (indicat.), természetesen živ nélkül. Mivel továbbá a jövő eshetőségei, miként föntebb már említve volt, pusztá találgatásoknak is beillenek, következik, hogy a jövőre vonatkozó formula és az optativus-os eset ide vágó alkalmazása (= talánozás, eshetőleges megtörténés) többször váltakoznak * egy és ugyanazon görög írónál (l. Osztrák gymn. folyóirat, 1877. 715. s köv. ll.; a latinban pedig a futur. simpl. és fut. exact. indicat.; valamint a coniunct. praes. és perf. közti érintkezésre nézve l. Blase fönt említett értekezéseit az Archiv IX. és X. évf.). Ime az oka annak, hogy ezt a görögre nézve különleges formulát az optativus-eset után tárgyaltuk, míg mások az indicativus-os forma mellék-eseteképen tárgyalják. — De halljunk immár néhány jellemzőbb példát az eventualis esetre a föntebbi pontok szerint.

1. ἐὰν μὲν γὰρ ἀντέχῃ τὰ τῶν Ὀλυνθίων, ὅμεις ἐκεί πολεμήσετε καὶ τὴν ἐκείνου κακῶς ποιήσετε, ἂν ὃ' ἐκεῖνα Φίλιππος λάβῃ, τίς αὐτὸν κωλύσει δεῦρο βαδίζειν; = si enim Olynthii Philippo restiterint (fut. exact. = gör. aor. coniunctiv.), vos illi terrae bellum inferetis et Philippum damno afficietis; sin (autem) Philippus Olyntho potitus fuerit, quis eum impediet, quominus huc veniat? (Demosth. I. olynthosi beszéd, 25. f.). Magyarul: (mert) ha az olynthosbeliek képesek lesznek Fülöpnek ellentállni, akkor ott fogjátok a háborút viselni s az ő országát pusztítani; de ha Fülöp keríti hatalmába Olynthost, ugyan ki akadályozza meg majd abban, hogy ide ne jöjjön? — Sokszor egész időhatározói mondattal ér fel az ἐάν-os mondat (v. ö. a magyarban a himnusz passzusát: ha küzd ellenséggel), pl. Demosth. Phil. I, 41. καὶ ὅμεις, ἂν ἐν Χερρόνησος πόδιθ' ἐσθ' ἐκείσε βοηθεῖν ψηφίζεσθε = etiam vos, cum Phi-

* Hermann A. ki is mondja a görög nyelvtanában (Berlin, Weidman, 1898.), hogy a deák bátran választhat az εἰ + futurum s az ἐάν + coniunctivus között.

lippum in Chersoneso esse cognovistis (valahányszor, mindannyiszor), eo auxilium ferendum esse statuitis.

2. Solon törvénye volt: *ἐάν τις δημοκρατίαν καταλόη τὴν Ἀθηνησιν, πολέμιος ἔστω Ἀθηναίων* = si quis Athenis imperium populi sustulerit, hostis esto (vagy sit) Atheniensium! A ki az atheni népuralmat megszünteti, ellenség legyen Athénre nézve!

3. Xenophon Kyrup. II, 1. 28. *τὰ θηρία τὰ συντρεφόμενα δεινὸν ἔχει πόθον, ἣν τις αὐτὰ διασπαῖ ἀπ' ἀλλήλων* = bestiae, quae una pascuntur, miro sui desiderio tenentur, si quis ea a se (vagy unam ab altera) divellit vagy divellerit vagy divellat (szenveddőlég még jobb az egy-alanyúság törvénye miatt: si divellantur vagy divulsae fuerint, l. Bartaléknál a 4. eset β) pontját az általános érvényű mondatokról). Vagy Dem. Ol. II, 12. *ἅπας λόγος, ἂν ἀπὴ τὰ πράγματα, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν* = a pusztá szó vajmi hiábavalónak s hiúnak tűnik föl, ha a tett hiányzik = omnis oratio, si facta absint (absunt), vanum quoddam videtur et inane.

Csak mellékesen jegyezzük meg végül azt, hogy az 1. pontbeli példákhoz sorakoznak az ismétlést kifejező föltételes (vagy időhatározó) mondatok; ugyanis a mennyiben jövőre vonatkoznak, *ἐάν* + coniunct. áll bennök, a mennyiben pedig *ultra* vonatkoznak, *εἰ* + optativus iterativus *ἔν* nélkül (l. Maywaldnál 190. §. 2. eset, jegyz.). Hogy mikép kell magyarázni ezt az optativust, most nem akarjuk eldönteni; csak kijelentjük, hogy legelfogadottabb az optat. obliquus-szal való értelmezés. Ez a használatmód azonban már átesap az időhatározó mellékmondatok területére, azért csupán a találkozás v. érintkezés alapján említettük. Egyébiránt érdekes dolog, hogy a cum iterativummal párhuzamban már a latin nyelv-tanosok is kezdik emlegetni a *si iterativum*-ot, s mondhatom, szakasztott olyan használatra bukkantak e téren, főképp Titus Liviusnál s a többi történetíróknál (v. ö. Strigl lat. Schulgrammat. 247. §., Linz, 1899.), a minőt a görög példák mutatnak, még pedig nagyrészt coniunctivusszal.

Ha már most végig tekintünk a föltételes mondatok egyes pontjain, láthatjuk, hogy kivéve az irreális és optativus-os esetet nem nagy gondot okoz a deákságnak, hogy hamar eligazodjék forditás közben. Csupán a formulákat kell tudnia, azokat is inkább csak a görögben az *ἔν* kitétele vagy hiánya és a praeteritumok meg az *ἐάν* + coniunctivus miatt, míg az indicativus és optativus (potent.) szerkesztése már a főmondatokból ismeretes. El lehet mon-

dani, hogy az indicativusos és jövőre vonatkozó eset semmi fej-
törést nem kíván, az optativus pedig úgy is le van foglalva két jel-
lemzetes kitétel fordítására, míg minden más (magyar) föltételes
módu kitéttel egész bátran azonosíthatók a görög *præteritumok*
és a latin *coniunctivi impf.* és *plusqupf.* E szerint a latinban épen
nem lehet kárhozatni az öreg Schultz Ferdinánd eljárását (l. Dá-
vid 9. kiadásában, 1898., 225. l.), midőn a helyett, hogy bő tracta-
tust szentelt volna a föltételes mondatok elmélyítésére s egyúttal
homályba-borítására; csupán az *exemplum fictum*-ot csúcsosította
ki a *coniunctivus*-ról szólóban. S valóban, alapnak ennyi úntig elég!
A deáknak ugyanis elég annyit tudnia sikeres fordítás végett: hogy
az igeragozás táblázatából tanult mód- és időalakokat bátran alkal-
mazhatja mindig; csak az *exemplum fictum*-os példákban használja
a *coniunct.* *præsens*t vagy *perfectum*-ot, viszont a magyarban a föl-
tételes mód jelenét, vagy ha jobban tetszik, a folyó cselekvését. Nagy
dolog az a kezdő emberre, ha nem delphibeli jósmondatot tart a
kezében, hanem olyan iránytűt, mely biztosan vezérli az óhajtott
révpart felé! . . .

★

Felolvasásom végére jutván, kijelentem, hogy még sok meg-
jegyzést s megfigyelést tudnék felsorolni eddigi praxisomból a ma-
gyar, latin és görög nyelvre vonatkozólag, de mellőzöm most őket.
Nem szólok továbbá egyéb érdekes dolgokról sem,* a melyek főleg—
modern szóval élve — a hypothetikus mondatoknak «*evolutio*»-jára
vonatkoznak. Engem most az angol Smithnek, az amerikai Lane-
nek, továbbá a német Thimme (*Abriss einer griech.-lat. Parallel-*
syntax, Leipz., Teubn., 1900.), Scheele (*Abriss der lat. u. griech.*
Moduslehre, Marburg, 1895.), Cauer (*Grammatica militans*, Berlin,
Weidmann, 1898.), Endemann (*Zur Behandlung der Bedigungs-*
sätze, a Müller-féle *Zeitschrift für das Gymnasialwesen*, Berlin,
Weidmann, 1900. 445. s köv. ll.), Polle (*Über die Bedingungssätze*,
Jahrb. f. klass. Phil. 1891. 264. s köv.); Netuschil (az imént emlí-

* Így a *si* eredetéről és mivoltáról, mely nem azonos a görög *ei*-vel,
hanem eredetére nézve egyezik a mutató *sic*-kel (= ita, úgy), mert eredeti-
leg mellérendelő határozó volt. Azt is szokták tanítani a régibb nyelvtanok,
hogy a föltételes mondatok főmondatában sohasem mondtak a római írók
magyarosan *tum*-ot (akkor-t), holott gyakran használták, ép úgy, mint
Homeros is, a *τοι*-t (v. ö. a német *so*-t). Stb.

tett folyóiratban ugyanakkor 851. s. köv. ll.), Spengler (Zur Grammatik d. hypoth. Sätze, Zeitsch. f. die oest. Gymn. 1895. okt. és nov. ff.), Waldeck (Anleitung, gör. és lat. nyelvtanaihoz), Baran (Behandlung der hypoth. Sätze in der Schule, Zeitschr. f. d. oest. Gymn. 1877. 458—471., 705—720. ll.), Meltzer (gör. nyelvtan, Göschennél), Votsch, (latin nyelvtan, Göschennél) s. még számtalan tudósnak könyvei és értekezései birtak szóra, hogy az ő hatásuk alatt, de nem tőlök függőleg, iskoláink érdekében elmondjam a magam ide vágó nézeteit s egyúttal egész őszintén feltárjam a magam felfogását és eljárását a nevezett ügyben. Ezennel felszólítom, sőt kérve kérem az érdeklődőket: szóljanak hozzá a kérdéshez, és ha hibásan gondolkozom, igazítsanak helyre.

Szándékom még valamikor a föltételes mondatok szakaszát tüzetesen is feldolgozni a két klasszikus nyelv egész történelmének folyamán. Megjegyzem, hogy itt elmondott felfogásomat már tanítói pályám kezdetén pedzettem Szamosi görög nyelvtanáról írt bírálatomban (Philol. Közl. 1891. 537. s. köv. ll.); közöltem továbbá latin iskolai nyelvtaníróink közül néhánynyal, a kik helyet is engedtek könyvökben ajánlataimnak; de még mindig vannak szinte tegnapi keletű iskolai görög és latin nyelvtanaink, a melyekben a régies felfogás érvényesül. Ezek szerzőinek és többi tanítótársamnak ajánlom jóakarató méltatás végett fönnbbi megjegyzéseimet; a Pädagogiai Társaság mélyen tisztelt vezetőinek pedig szíves köszönetet szavazok azért a készségért, melylyel megengedték, hogy nézeteimet és tanácsaimat az ő színök előtt bocsáthassam világgá.

BÓDISS JUSZTIN.

ISKOLAI FEGYELMEZÉSÜNK.

Alkotmányos újraéledésünk évében, 1867-ben jártam a gymnasium első osztályába. Kilenczvenen voltunk az osztályban. A rengeteg gyereksereggel úgy igyekeztek tanáraink megküzdeni, hogy reggeli 8 óra előtt az osztály legjobb 10 tanulója kikérdezett minden tárgyból a felügyeletére bízott nyolcz tanulót, úgy hogy, mire a tanár az osztályba belépett, ott várta a terem közepén a szekundások és tertiasak népes tábora. A szekundások állva, a tertizások pedig térdelve várták az igazságszolgáltatás sújtoló kezét.